

1531 års svenska mässa och den gamla kultsången.

Att Olaus Petri icke avböjt den gamla kultsången bevisas emellertid allra bäst av 1531 års Then svenska messan.

Som bekant föregicks själva mässan av den skriften som klarlade varför mässan borde vara på svenska. Häri gives ett försvar för den omedelbart påfallande förändringen: för översättningen från latin till svenska. Själva mässan följde snart efter och inleddes av ett företal. Här avvisar Olaus Petri ytterligare några invändningar mot den nya mässan. Framför allt upptar han till bemötande invändningar mot omändringen av den gamla canon, som faktiskt strykes ur mässan. Endast själva instiftelseorden bibehållas, och de fogas omedelbart till den meddelade prefationen. Till försvar för denna radikala åtgärd anför Olaus (O. a. a. II S. 412) att Kristi ord och instiftelse äro oss canon nog.

Detta var en ytterst påfallande ändring, eftersom denna canon, under vilken brödet och vinet förvandlades till Kristi lekamen och blod, utgjorde mässans höjdpunkt enligt medeltida uppfattning. Själva utföretandet hade understrukt det mysteriösa: canon lästes — märk väl *lästes* även i den sjungna mässan och reciteterades alltså icke såsom exempelvis prefationen — men lästes så tyst att orden icke kunde uppfattas av församlingen. Ögonblicket för förvandlingen kungjordes genom prästens åtbörder och klockringning. Då föll allt folket ned och tillbad den närvarande Kristus.

I bestämd opposition mot detta sätt att föredraga »canon» meddelar Olaus i företalet till mässan (O. a. a. II s. 412): »Ey skal heller noghor forundra hwij *wij läse och siunge* (kursiverat av A. A.) the ordh of fuerliwt och openbarligha som j then latineska Canone haffua j en tijdh long wordet heemligha läsen, for ty thet haffwer warit itt ganske stoort misbrweck at sådana tröstelig och helsesam ordh — skulle så heemliga läsin warda.»

För de gammaltroende torde något av det mest anstötliga i den nya mässan ha legat däri, att detta, som förut skyddades genom den tysta läsningen, nu öppet prisgavs åt envar. Det var säkerligen intet mindre än en profanation att dessa ord föredrogos hörbart för alla. Det måste också ha stått klart för Olaus Petri att här skulle kritiken sätta in. Och han har säkerligen noga övertänkt denna delens utformning, och förstått att han på något sätt måste giva en ersättning för det som han tog bort. *I kampen med den gamla nattvardsuppfattningen tar han i den sjungna mässan den gregorianska sången till sin hjälp:* den lilla rest av canon, som han behåller och fogar till prefationen låter han prästen *sjunga* i högmässa liksom han låter honom föredraga den »överljutt» i den lästa

mässan. På den enda punkt i den gamla mässan, där prästen tidigare hade ålagts att läsa även i högmässan, där sätter Olaus Petri in sången. *Han inför ett alldeles nytt sjunget parti i högmässan.*

Och detta är redan maj 1531 sed i Stockholm. Han talar i presens: Vi läse och sjunge. Så har alltså mässan utförts i Stockholm redan innan den trycktes: Prefationen och »canon» har sjungits i högmässan, liksom den i andra mässor lästs »överljutt».

Detta Olaus Petris eget ord är bevis för att den svenska mässan sjungits i Stockholm redan innan den trycktes. Ty näppeligen kan det förebäras några verkliga skäl för ett förmodande att Olaus Petri skulle ha velat avskriiva den gamla kultsången på andra punkter när han inför den som en nyhet på en så utsatt punkt.

Här må som en parentes få påpekas att prefationen och instiftelseorden sjöngos, i enlighet med den gamla medeltida traditionen, och att man alltså i detta stycke i Sverige stod helt självständig gent emot Luthers musikaliska anvisningar i Deutsche Messe av 1526. Den ovan omnämnda handskriften från Lunds U. B. från tiden efter 1535 upptar noter till prefation och instiftelseord med text i full överensstämmelse med 1535 års upplaga av mässan. Här följes nu den gamla prefationstonen, medan Luther hade anvisat en bearbetning av V:te psalmtönen. Under den följande utvecklingen i vårt land har den gamla prefationstonen i mer eller mindre bearbetat skick varit den enda brukade musiken. Först i 1897 års Musik till Svenska mässan beaktas Luthers anvisningar. I nu gällande Missale förekommer den gamla svenska traditionen representerad i hårt bearbetat skick blott av passionstidens serie. Alla övriga kyrkoårstider äro vi anvisade att sjunga den tyska tonen.

Vår undersökning har givit vid handen att den evangeliska mässan på svenska har sjungits i Stockholm redan innan den trycktes år 1531. Man har tidigare velat göra gällande¹ att denna »Then Swenska Messan epter som hon nw holles j Stocholm» varit en läst mäsä, icke sjungen. Att den faktiskt redan förut har sjungits, måste ju betyda, att den även som tryckt avsetts för sång, vilket ju också de redan anförda citaten ur företalet visa. Därav får emellertid icke dragas den slutsatsen att den icke skulle ha lästs i Stockholm. Här är icke fråga om ett antingen-eller utan om ett både-ock. Läst mäsä och sjungen ha förekommit parallellt, praktiskt taget från mässans tillblivelse. Den lästa mässan fortlevde vid sidan om den sjungna.

En detaljgranskning av själva mässordningen från 1531 visar nu ock att de anvisningar som givas angående mässans utförande, på varje punkt bestyrka påståendet att *mässan varit avsedd att brukas både som sjungen och som läst.* (Kanske bör det påpekas att här menas att mässan antingen helt sjöngs eller helt lästes och sålunda icke att man i samma mäsä bitvis sjöng, bitvis läste.) En sådan granskning visar samtidigt att den sjöngs i samma utsträckning som den gamla latinska högmässan.

¹ Jfr Rodhe: Svenskt gudstjänstliv s. 36: »1531 års mäsä var en av prästen läst mäsä». Y. Brilioth: Nattvarden s. 403: »Kvar står i varje fall, att Olaus Petri tänkt sig, att hans mäsä i huvudsak skulle läsas, men att detta ingalunda för honom, som t. ex. för Zwingli, varit en principalsak».

Den inledande syndabekännelsen med avlösning, som ställes före den egentliga mässan, liksom ock den före kommunionen insatta nattvardsförmaningen ha givetvis båda varit avsedda att läsas.

Efter avlösningen begynner själva mässordningen sålunda (O. a. a. II s. 414.): »Fölier nw ingongen j messone.

Jngongen må vara noghon psalm eller annan loffsong aff scriftenne vthtagghen, Sedhan for Kerie-eleyson tree reesor,

Herre forbarma tich, . . .

Sedhan for gloria in exelcis.

Äära wari gudh . . .»

Själva sättet att formulera rubrikerna är värt att observeras. Det ger ju, utan många ord, utrymme för olika tolkningar och tillåter uppenbarligen olika slag av utförande. Intet finnes i dem, som motsäger påståendet att dessa delar av mässan lästs eller sjungits.

Bönerna, som i den sjungna latinska mässan utförts recitativiskt, kunna här sammanföras i en grupp.

Kollektbönen införes på följande sätt i mässordningen:

»Presten wender sich til folket och segher.

Herren wari medh idher, Så och medh thinom anda.

Collecta then här epterfölier eller noghon annor epter tijdhen.»

På enahanda sätt införes prefationen:

»Sedhan begynnar presten Prefationem så seyandes».

Före Fader vår står:

»Sedhan segher presten.»

Likaledes vid tacksägelsekollekten efter kommunionen:

»Sedhan wender han sich åter til folket och segher.»

Samt slutligen vid Välsignelsen:

»Nw segher han.»

Vid samtliga dessa moment brukar mässan alltså ordet »segher». Man skulle nu möjligen kunna förmoda att detta »segher» och »så seyandes» skulle innebära att prästen i den eljest sjungna mässan läste bönerna och icke reciterade dem såsom i den latinska. Vid den inledande lästa syndabekännelsen förekommer nämligen detta »segher». Å andra sidan är det värt att uppmärksamma att det brukas även i rubriken före Benedicamus, och sålunda kan förväntas betyda även sång. Som Olaus Petri också redan i företalet till mässan klart sagt ifrån att prefationen sjunges eller läses, så måste ju också samma innebörd kunna givas åt ordet »seggha» — den svenska motsvarigheten till latinets dicere, som likaledes betyder både läsa och recitera. Ännu ett stöd för riktigheten av denna tolkning av ordet »seggha» föreligger däri, att de i mässan meddelade bönerna, liksom ock prefationen äro avdelade genom virga i för recitationen lämpliga perioder. I vilken grad de till mässan fogade kollektbönerna härvid följer kollektbönernas indelning, enligt Uppsala-Missalet av 1513, hoppas jag kunna bli i tillfälle att visa i en följande undersökning.

Vi gå till epistlar och evangelier, vilka likaledes reciterades i den sjungna latinska mässan. Deras rubriker ha i 1531 års mäsas följande lydelse:

»Epter Collecten läses itt capitel eller halfft aff S. Pauli eller noghro annar apostles Epistel . . .» och

»Sedhan läses Euangelium itt capitel eller halfft vthaff noghon Euangeliste.»

Medger nu även ordet »läses» den tolkningen att epistel och euangelium i den sjungna mässan reciterats? Svaret på frågan ges i skriften om varför mässan bör vara på svenska. (O. a. a. II s. 396.) Olaus Petri genomgår där mässans olika delar och visar huru de alla måste vara på begripeligt tungomål. Detta gäller bönerna, eljest kunna icke de, som stå omkring och höra på, samtycka och säga därtill Amen. »Ther fore moste nw sådana böner skee på forstondeligt mål. Så warda och *Episteler och Euangelier läsen eller siungen j Messone*, (kursiverat av A. A.), j huilka Episteler och Euangelier warder them som påhöra jw noghen merkeligh lärdom forehallen. — Therefore moste och thet wara forstondeligt.» Det är ju uppenbart att Olaus Petri här räknar med att epistlar och euangelier skola utföras som tillförene, reciterade i sjungen mässa, eljest lästa.

Det bör här observeras att Olaus Petri sålunda beträffande böner och textläsningar yttrar sig kategoriskt: »*moste* wara forstondeligt.» I nästa mening kommer han till »psalmer och andre loffsonger i Messone». Till psalmerna kunna vi hänföra ur proprium de tempore: introitus, gradual, offertorium och communio. Till lovsångerna kan räknas ur propriet sekvenserna samt av ordinariet, främst laudamus, credo nicenum, sanctus och agnus dei. Överflyttandet av dessa sånger till begripligt tungomål var ett vidlyftigt musikaliskt spörsmål, vida vanskligare än bönernas och läsningarnas, eftersom dessa följde enkla och fasta recitativiska formler, som varje mässepräst, skolad i den latinska mässans sång, lätt nog kunde tillämpa på det nya språket. Nu är all anledning att observera att Olaus Petri yttrar sig försiktigare då han för psalmerna och lovsångerna på tal. Han skriver: »Siwngs och Psalmer oc andre loffsonger j Messone, them ther och *bör* wara på itt forstondeligt mål, så att ther kan komma förbättring aff epter S. Pauli lärdom. — Och therefore wil thet fölia her aff at alt thet som j Messone handlas, thet *skal* wara forstondeligt» (kursivering av A. A.). I fråga om psalmer och lovsånger kunde kravet på svenskt mål ej rigoröst uppehållas för så vitt man ej ville låta den gamla kultsången falla. Framtidsperspektivet är dock ofördunklat: allt skall vara på begripeligt tungomål i mässan, men 1531 har man faktiskt måst räkna med bruk av latin i den »svenska» mässan åtminstone i de tempore samt i credo nicenum.

Beträffande mässans egna anvisningar om utförandet av gradual, sanctus, agnus dei och psalmen pro Communionem så råder här f. ö. ingen tvekan. I samtliga fall meddelas att de skola läsas eller sjungas (vid psalmen efter kommunionen sjungas eller läsas). En sådan rubrik som »Så läses eller siwnges Agnus dei» blir fullt begriplig och naturlig om man håller i minnet att mässordningen var avsedd både för sjungen och för läst mässa.

Återstår Credo. Dess rubrik lyder:

»Sedhan läses Credo antingen symbolum apostolorum eller Nicenum.»

Som vi ovan sett kan ordet »läsa» beteckna såväl den recitativiska läsningen i högmässan, som den vanliga i talton, som eljest förekom. Frågan om Nicenum även kan ha sjungits på sin gamla melodi får här lämnas öppen.

Det förefinnes alltså i själva mässordningen intet som motsäger påståendet att 1531 års mässa har — med undantag av den inledande akten av syndabekännelse och avlösning samt nattvardsförmaningen — sjungits och reciterats på samma sätt och i samma utsträckning som den gamla latinska mässan, då denna brukades som högmässa.

1531 års svenska mässa har av sin författare varit avsedd att brukas både som läst och som sjungen mässa.

De Lübska kyrkoorglarna under medeltiden och 1500-talet.

Det äldsta kända orgelverket i Mariakyrkan i Lübeck uppfördes 1396—99, och från samma tid härstammar domkyrkans första stora orgel. En bibehållen teckning av prospektet visar den för den gotiska tidsperioden karakteristiska skåpliknande, plana formen. Verkets inre skyddades för damm av två stora flygeldörrar, »Orgelschlege», som öppnades under spelandet. Dessa dörrar voro invändigt prydda med målningar föreställande Johannes Döparen och S:t Nicolaus.

Om ett orgelbygge i Petrikyrkan gives oss, genom »Niederstadtbooken» ur Lübecks arkiv, följande underrättelse: 1463 intygar »Orgelmester» Gord van Nodelen att han emottagit allt vad de honom för orgeln i S:t Petri »vorscreven gelovet hebben», och därtill 80 lübska gulden, vilka de skänkt honom »dorch frundschoop willen». Vi kunna med hänsyn till denna ansenliga gratifikation sluta oss till att det rört sig om ett större orgelverk. Nästan samtidigt, 1466, blev, enligt inskriptionen på grundmuren, den stora Jacobiorgeln fullbordad. Om ett senare, 1504 i denna kyrka verkställt orgelbygge förtäljer en på undre delens baksida anbragt inskrift.

I klosterkyrkorna placerades huvudorglarna ej i byggnadernas västliga delar, emedan dessa icke avslutades medelst tornbyggnader, utan öppnade sig i breda höga fönster.

I S:t Katharina kyrka omnämnes en orgel redan 1384, vilken lär ha varit uppförd på södra sidan.

Den år 1473 nybyggda orgeln på Heiligen Geists vårdanstalts läktare har, enligt en gammal räkenskapsbok, kostat 94 gulden 12 thaler. Därav erhöll »Orgelmaker» Meister Johann 41 gulden, målaren 24 gulden; för läder till bälgar beräknades 10 gulden 4 thaler, och för metallvaror 4 gulden 4 thaler.

Mariantidenkapellet i Mariakyrkan tilldelade 1488 boktryckare Bartolomäus Gothan sitt gamla orgelverk. I stället för detta lilla positiv